

ΕΝ ΜΑΘΗΜΑ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ

Νοέμβριος τοῦ ἔτους 1941. Κατοχική ἐποχή, τραγική καὶ ἀνατριχιαστική δι' ὅσους μάλιστα τὴν ἔζησαν ἐν Ἀθήναις.

Ἡ ἀναληγσία καὶ τὸ ἐκδικητικὸν μένος τῶν κατακτητῶν διὰ τοὺς νικητὰς τῆς Πίνδου δὲν εἶχον τὰ ὄριά των. Μὲ φρίκην ἀναλογιζόμεθα τὴν ἐπάρατον ἐκείνην περίοδον καὶ ἂν καὶ παρῆλθον τόσα ἔτη νωπὸν εἶναι εἰσέτι εἰς τὸν νοῦν μας τὸ ἐφιαλτικὸν φάσμα τῆς πείνης ἐξ ἑλλείψεως τροφίμων. Πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ σπάνις κυρίως τοῦ ἄρτου μᾶς εἶχεν ἐξασθενήσει σωματικῶς. Κατὰ τὴν μαρτυρικὴν ἐκ πολλῶν ἐπόψεων ἐκείνην ἐποχὴν διὰ Διατάγματος ἐκλήθημεν ὀλίγοι (32) συνάδελφοι νὰ παρακολουθήσωμεν ὡς μετεκπαιδευόμενοι μαθήματα εἰς τὸ Βαρβακίον (ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς), μὲ Διητὴν σπουδῶν τὸν ἀείμνηστον Κ. Δ. Γεωργούλην, τὸ πρῶτον ἀναλαμβάνοντα τὴν διεύθυνσιν τοῦ Διδασκαλείου Μέσης Ἐκπαιδεύσεως.

Παραβλέποντες τὸ *primum vivere deinde philosophari* ἐφοιτῶμεν ἀνελλιπῶς εἰς τὸ Δ.Μ.Ε. καὶ περιεβάλλομεν μὲ ἀπεριόριστον ἐκτίμησιν τὸν σεβαστὸν μας Διευθυντὴν, ὅστις μᾶς κατέπλησσε διὰ τῆς εὐγλωττίας του καὶ μᾶς κατεγοήτευσεν διὰ τῆς ἐπαγωγῆς καὶ μεστῆς σοφίας διδασκαλίας του.

Μεγάλη ἡ ὀφειλὴ καὶ ἀτίδιος ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν μαθητῶν του ἀνθ' ὧν ὑπὲρ αὐτῶν ἔπραξεν.

Εἰς μνήμην τοῦ τιμωμένου διὰ τοῦ παρόντος τεύχους Διδασκάλου, γνωστοῦ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον διὰ τὴν φιλοσοφικὴν του κατάρτισιν καὶ τὴν παιδαγωγικὴν ἀκτινοβολίαν του, παραθέτομεν κατωτέρω ἐν μᾶθημα, ὅπερ ἐδιδάχθη ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῷ Δ.Μ.Ε. τὴν 14ην Νοεμβρίου 1941.

Ἦτο, ἐνθυμοῦμαι, τὸ δεύτερον μᾶθημα τοῦ «Φιλοσοφικοῦ φροντιστηρίου», διὰ τὸ ὁποῖον ὠρίσθη νὰ κρατήσω τὰ πρακτικά.

Ἀναπολῶ μὲ τὴν προσήκουσαν χάριν τὸ ἔτος τῆς μαθητείας μου παρὰ τῷ σοφῷ Διδασκάλῳ καὶ μὲ βαθεῖαν συγκίνησιν ἀντιγράφω σήμερον τὰς παρ' αὐτοῦ ἠλεγμένας σημειώσεις μου, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας. Ἀποδίδουν πιστῶς τὸ διαυγὲς καὶ αὐθεντικὸν—ἐπιστημονικὸν—πνευμά του καὶ ἀξίζου, συνεπῶς, νὰ ἴδουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος εἰς τὸν «Πλάτωνα».

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟΥ

14 - 11 - 1941

Συνεχίζεται τὸ θέμα περὶ τῆς θεμελιώσεως τῶν Ἐπιστημῶν. Εἰς τὸν

σχηματισμὸν τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι Ἐπιστήμη εἶναι μόνον σύστημα λογικῶν κρίσεων καὶ οὐδὲν πλεόν, ἀφορμὴν ἔδωκεν ἡ κακὴ ἐκτίμησις τοῦ ἀντικειμένου, μὲ τὸ ὅποιον ἀσχολοῦνται αἱ Μαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι.

Ἦδη τίθεται ἐκ νέου τὸ ἐρώτημα : τὰ Μαθηματικὰ ἐμφανίζουν περιεχόμενον, ὅπερ ἔχει ἀντικειμενικὴν ὑπόστασιν, ἢ τὸ περιεχόμενον τῶν εἶναι ἀπλῆ λογικὴ κατασκευὴ ;

Ἐφ' ὅσον κατέστη δυνατόν διὰ τῆς τροποποιήσεως τοῦ αἰτήματος τῶν παραλλήλων τῆς Εὐκλείδειου γεωμετρίας, καθ' ὃ «ἐξ ἑνὸς σημείου κειμένου ἐκτὸς εὐθείας μία μόνον παράλληλος ἄγεται πρὸς τὴν δοθεῖσαν εὐθεῖαν», νὰ σχηματισθοῦν νέα εἶδη Γεωμετριῶν, ἅτινα εἶναι γνωστὰ ὡς συστήματα μετευκλείδειου Γεωμετρίας, διατὶ νὰ μὴ παραδεχθῶμεν, ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς Γεωμετρίας—καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὸ τῶν Μαθηματικῶν—εἶναι διανοητικὴ κατασκευὴ τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως ;

Διὰ νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς τὸ τεθὲν ἐρώτημα, ἀναγνωρίζεται ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ μία ἱστορικὴ ἐπισκόπησις ἀναφερομένη εἰς τὸ ζήτημα τῶν ἀντευκλείδειων Γεωμετριῶν. Καθορίζεται εἶτα, ὅτι ἡ περὶ παραλλήλων γεωμετρικὴ ἀρχὴ ἀνήκει οὐχὶ εἰς τὰ ἀξιώματα ἀλλὰ εἰς τὰ αἰτήματα. Αἴτημα εἶναι ἀρχή, ἥτις δὲν ἔχει τὴν ἐνάργειαν τοῦ ἀξιώματος.

Ἐν σχέσει μὲ τὸ ἀξίωμα ἡ συνείδησίς μας δὲν ἔχει καμμίαν ἀνάγκη νὰ ζητήσῃ ἀπόδειξιν. Ὡς πρὸς τὸ αἴτημα ἔχομεν τὴν συνείδησιν ὅτι χρειάζεται νὰ τὸ ἀποδείξωμεν, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ παρουσιάσωμεν σχετικῶς μὲ αὐτὸ καμμίαν ἐπαρκῆ ἀπόδειξιν.

Ἐν ἔτει 1833 ὁ Γάλλος Legendre, περίφημος μαθηματικός, ἐπειράθη νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀνωτέρω αἴτημα καὶ ἠθέλησε νὰ τὸ παραγάγῃ ἐκ τοῦ ἀξιώματος τῆς εὐθείας, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ φθάσῃ εἰς γενικὸν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου συμπέρασμα. Τὴν ἐργασίαν του συνέχισεν ὁ Πολωνορρωῶσος Lobatschewsky ὁ ὅποιος ἐσκέφθη κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον :

«Ἄν τὸ περὶ παραλλήλων αἴτημα ἐμπεριέχεται εἰς τὸ ἀξίωμα τῆς εὐθείας, ἡ σύνθεσις τοῦ ἀξιώματος τῆς εὐθείας μὲ πρότασιν ἀντιφάσκουσαν πρὸς τὸ αἴτημα τῶν παραλλήλων θὰ παρῆγεν ἀντίφασιν». Ὁ Lobatschewsky ἔλαβεν ὡς ὀρθὴν τὴν πρότασιν ὅτι τὸ ἄθροισμα τῶν γωνιῶν τοῦ τριγώνου εἶναι μικρότερον τῶν δύο ὀρθῶν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκδοχῆς ταύτης εὔρε νέας γεωμετρικὰς προτάσεις διαφόρους τῶν Εὐκλείδειων, μὴ ἐμπεριεχούσας ὅμως ἀντίφασιν. Οὕτω ἀνεκάλυψε νέον εἶδος γεωμετρίας.

Τὸ πρόβλημα τῆς δυνατότητος ὑπάρξεως ἄλλου εἴδους γεωμετρίας ἐπεξεργάσθη εἶτα ὁ Riemann καὶ ὁ Helmholtz ἀναλυτικῶς καὶ διὰ τῆς μελέτης τοῦ καθορισμοῦ τοῦ συστήματος τῶν σημείων χώρου φθάνει νὰ ὀρίσῃ τὸν Εὐκλείδειον χῶρον ὡς τρισδιάστατον συνεχῆς συμπτωματικὸν ἰσότροπον καὶ ὁμαλοειδές, οὔτινος ἢ ἀκτίς καμπυλότητος τείνει πρὸς τὸ μηδέν. Τὸ συμπέρασμα τῶν ἐρευνῶν τούτων εἶναι ὅτι εἶναι δυνατὰ καὶ ἄλλα συστήματα μετρήσεως τοῦ χώρου. Ὁ χῶρος τοῦ κόσμου, εἰς ὃν ζῶμεν, εἶναι χῶρος ἑνὸς ὀρισμένου συστήματος. Τίποτε ὅμως δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι αὐτὸ μόνον τὸ σύστημα

τοῦ χώρου δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ οὐχὶ ἕτερον. Ἐὰν εἰς ἓν σφαιρικὸν διάστημα ἠθέλομεν χρησιμοποιοῦν εὐκλείδεια μέτρα, θὰ ἠπατώμεθα, θὰ ἐξετιμῶμεν περισσότερο τὰ μεγέθη καὶ τὰς ἀποστάσεις. Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ αὐθαίρετου ἐπινοήσεως ἐκ μέρους ἡμῶν τῶν πλασματικῶν εἰδῶν χώρου ἀλλὰ περὶ ἀνακαλύψεως τῆς ιδεώδους ὑφῆς, ἣν δύναται νὰ παρουσιάσῃ ὁ χώρος ὡς μαθηματικὸν ἀντικείμενον. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς δυνατότητος δύναται νὰ ὑπάρξουν καὶ ἄλλα συστήματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἔχουν ἰδίαν νομοτέλειαν. Τὸ Εὐκλείδειον λοιπὸν σύστημα τὸ προτιμῶμεν, διότι εἶναι τὸ ἀπλούστερον, δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἂν εἶναι καὶ τὸ ἀκριβέστερον. Πρέπει νὰ προσέχωμεν νὰ μὴ κάμνωμεν σύγχυσιν μεταξύ τῆς λογικῆς πράξεως, δι' ἧς συλλαμβάνεται τὸ μαθηματικὸν ἀντικείμενον, καὶ τοῦ μαθηματικοῦ ἀντικειμένου. Πρέπει νὰ γνωρίζωμεν, ὅτι ἡ λογικὴ κρίσις δὲν εἶναι δημιουργὸς τοῦ μαθηματικοῦ ἀντικειμένου ἀλλὰ ἀπλῶς ἀνακαλύπτει τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ. Τὰ ιδεώδη ἀντικείμενα ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς δυνατότητος, ἡ δὲ κατηγορία τῆς δυνατότητος ἀνήκει καὶ αὐτὴ εἰς τὰ δεδομένα τῆς ἀντικειμενικότητος, ὅπως καὶ ἡ πραγματικότης. Ὡστε τὰ μαθηματικά δὲν εἶναι αὐθαίρετα καὶ συμβατικά κατασκευάσματα τῆς διανοήσεως, ἀλλὰ κατατάσσονται εἰς τὰ δεδομένα τῆς ἀντικειμενικότητος ὄντα ἀνεξάρτητα ἀπὸ πάντα αὐθαίρετον ὑποκειμενισμόν.

Μετὰ ταῦτα γίνεται ἱστορικὴ ἀναδρομὴ καὶ ὑπόμνησις τῆς μεγάλης συμβολῆς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν γενικῶς τῆς ἐπιστήμης τῶν νεοελλήνων σοφῶν τῆς Ἀναγεννήσεως, οἵτινες μεταβάντες εἰς τὴν Ἰταλίαν διέδωκαν τὰ διδάγματα τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Συγκεκριμένως ἀναφέρεται ὁ Πλήθων (Γεώργιος Γεμιστός) ὁ ὁποῖος ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ ἰδρυθῇ ἡ ἐν Φλωρεντία Ἀκαδημία μὲ τὸ αὐτὸ πρόγραμμα, μὲ τὸ ὁποῖον ὁ Πλάτων εἶχεν ἰδρύσει τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀκαδημίαν.

Μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐπεκράτει ἡ Σχολαστικὴ Ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία, ἥτις ἤρχισε διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῶν Ἑλλήνων σοφῶν νὰ χάνῃ ἔδαφος κατόπιν τῆς διαδόσεως τῶν Πλατωνικῶν ἀντιλήψεων. Μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν ἤτο ἀνεπτυγμένον τὸ κριτικὸν πνεῦμα καὶ διὰ τοῦτο ἐπεκράτουν ἀπόψεις, αἵτινες ἤντλουν τὸ κύρος των μόνον ἀπὸ τὴν παράδοσιν. Ἡ ἀναγέννησις τῆς Φυσικῆς ἐπῆλθε διὰ τῆς προσπαθείας νὰ ὑπαχθοῦν τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως εἰς μετρήσεις καὶ οἱ νόμοι νὰ διατυπωθοῦν διὰ μαθηματικῶν ἐξισώσεων.

Ἐκφέρεται ἐν τέλει ἡ γνώμη ὅτι πᾶσα ποσότης εἶναι μέτρησις κάτινος, ὑπὸ δὲ τὰς μετρήσεις ὑπάρχει τι τὸ ἀντικειμενικόν.

Οὕτω ὑποστηρίζεται, ὅτι καὶ ἡ Φυσικὴ δὲν δύναται νὰ μετατραπῇ εἰς σύστημα μετρήσεων, ἀλλ' ἔχει πάντοτε ἐν ἀντικειμενικὸν ὑπόστρωμα. Κατόπιν τίθεται πρὸς ἐξέτασιν ἄλλο ζήτημα:

ΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

Ἡ συζήτησις περιεστράφη περὶ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν. Αἱ πνευματικαὶ ἐπιστῆμαι ἐξετάζουν δύο τινὰ: 1) τὴν ἰδιάζου-

σαν τάξιν, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ὁμαδικῆς συμβιώσεως εἰς τὸ κράτος, τὸ δίκαιον, τὸ ἔθιμον, τὴν οἰκονομίαν. τὴν καλλιτεχνίαν κλπ. καὶ 2) τὰς περὶ κόσμου ἐρμηνείας, αἵτινες ἐκφαίνονται διὰ τῆς γλώσσης, τοῦ μύθου, τῆς τέχνης, τῆς φιλοσοφίας (θεωρουμένης ὡς κοσμοθεωρίας), τῆς θρησκείας. Αἱ ἐπιστῆμα αὗται ὡς ἀσχολούμεναι περὶ τὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος λέγονται ἐπιστῆμαι τοῦ πνεύματος. Συγκεκριμένως ἐν αὐταῖς περιλαμβάνονται : ἡ ἱστορία, ἡ γλωσσολογία, ἡ φιλολογία, ἡ ψυχολογία, ἡ πολιτειολογία, ἡ νομική, ἡ κοινωνιολογία, ἡ τεχνολογία, ἡ μυθολογία, ἡ οἰκονομία, ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας, ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, καὶ ὅσαι ἄλλαι ὑπάρχουν.

Αἱ ἐπιστῆμαι τοῦ πνεύματος δὲν ἔχουν μεθοδολογίαν ὠρισμένην καὶ τῶν περισσοτέρων ἢ θέσις ἀμφισβητεῖται. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀνεπτύχθησαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχουν ἄρτιον ἀπαρτισμόν. Ἡ ψυχολογία π.χ. ὡς καὶ ἡ κοινωνιολογία εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν ἐξάρτησιν τῆς φιλοσοφίας. Ἡδη γεννᾶται τὸ ἐρώτημα : Τὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἔχουν ἀντικειμενικότητα ἢ εἶναι φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ὑπάρχει ἐν μεγάλο ρεῦμα, τὸ ὁποῖον δέχεται ὅτι εἶναι ψυχικὰ περιεχόμενα καὶ δὲν ἔχουν ἀντικειμενικότητα, τὸ ρεῦμα αὐτὸ ὀνομάζεται ψυχολογισμός. Ὡς εἴπομεν, αἱ ἐπιστῆμαι τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι εἰσέτι πολὺ ἀνεπτυγμέναι καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχουν ὠρισμένην μεθοδολογίαν. Ὑπάρχει λοιπὸν δυσκολία διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἀντικειμενικότητος των. Διὰ τοῦτο ἡ κοινὴ ἀντίληψις δὲν δύναται νὰ διαστείλῃ τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα ἀπὸ τὸν ψυχικὸν βίον. Πρὸς διαλεύκανσιν τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἐπακολουθεῖ συζήτησις καὶ λαμβάνεται ὡς παράδειγμα μία δημιουργημένη ἱστορικὴ κατάστασις, ἣτις ἂν καὶ δὲν εἶναι κάτι τὸ ὀρατόν, ἐν τούτοις ὅμως ἐμφανίζεται ὡς πραγματικῶς δεσμεύουσα τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, ὡς ἀναγκάζουσα ταύτην νὰ ρυθμίσῃ τὸν ἑαυτὸν τῆς κατὰ ἓνα ὠρισμένον τρόπον.

Ὑπάρχουν εἰς τὸν κόσμον ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἰδέα τῆς οἰκονομίας, τῆς τεχνικῆς κ.ἄ. Ἡ ἰδέα αὕτη παρουσιάζει κάτι, τὸ ὁποῖον περιορίζει τὴν ἰδικήν μας ὑποκειμενικότητα καὶ τὴν ἀναγκάζει νὰ λάβῃ μίαν ὠρισμένην θέσιν, νὰ τὴν ἀντικρύσῃ κατὰ ἓνα ὠρισμένον τρόπον, τὴν ὠθεῖ εἰς τι τὸ ὑπερατομικόν. Οὕτως ἐξηγοῦνται αἱ διάφοροι θυσίαι (ἄλλως δὲν θὰ ἐθυσιαζόμεθα, δὲν θὰ ἐφορευόμεθα). Ἀλλὰ πᾶν πρᾶγμα, ὅπερ ἔχει τὴν δύναμιν νὰ περιορίσῃ τὴν ὑποκειμενικότητα, λέγεται ἀντικειμενικότης. Τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται, ἐνῶ τὰ ἄτομα, ποὺ τὸ ζοῦν, ἀποθνήσκουν. Τὸ πνεῦμα τῶν ἀτόμων προσδιορίζεται ἐκ τοῦ ὑπερατομικοῦ πνεύματος. Ἐνῶ λοιπὸν ὁ ψυχικὸς βίος ἔχει σαφῶς ἀτομικὴν μορφήν, τὸ πνεῦμα ἔχει μορφήν συνολικότητος.

Ἡ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος θεωρία διευτώθη ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου Hegel, ὅστις λέγει, ὅτι τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι μία μεταφυσικὴ ὄντοτης εὐρισκομένη ὀπισθεν τῶν ἀτόμων. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἐκδοχὴ εἶναι ὅλως μεταφυσικὴ καὶ παραγνωρίζει, ὅτι τὸ πνεῦμα παρουσιάζει καὶ θνητότητα. Ὑπάρχει τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα ὑπὸ τὸν τύπον μιᾶς ὕφης καὶ μιᾶς ὀλότητος στρεφομένης περὶ ἀγαθὰ, περὶ ἰδέας καὶ περὶ

πεποιθήσεις, ἐν σύνολον ἀντιλήψεων, ἀρχῶν, ἐκφραστικῶν τύπων. Πῶς δὲ μὴ ὑπάρχει αὐτὸ δὲν δυνάμεθα νὰ τὸ προσδιορίσωμεν. Πάντως διαπιστόνομεν, ὅτι εἶναι τι ὑπὲρ τὸν ψυχικὸν βίον λόγῳ τῆς γενικότητος καὶ ὑπερατομικότητος, ἣν ἐμφανίζει.

Ὁ Γερμανὸς κριτικὸς Spengler εἰς τὸ πολύκροτον βιβλίον του «ἡ καταστροφή τῆς Ἑσπερίας» δέχεται, ὅτι ἐκάστη ἐποχὴ δημιουργεῖ καὶ τὸ ἰδικόν της πνεῦμα ὅπως αἱ ἐποχαὶ ἔχουν ἀκμὴν, παρακμὴν καὶ θάνατον, ὁμοίως καὶ τὸ πνεῦμα παρουσιάζει ζώην, ἣτις παρακολουθεῖ τὴν μοῖραν τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος τὸ ἐκτρέφει.

Κατὰ τὰ εἰρημένα ἐδείχθη, ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν ταυτίζεται μετὰ τῆς ψυχικῆς ζωῆς (ψυχισμός), ἀλλὰ παρουσιάζει μίαν νομοτέλειαν, ἣτις ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων, ἅτινα ἀνεφέροντο εἰς μίαν ἐπιθεώρησιν τῶν ἐπιστημῶν, γίνεται ἀναδρομὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῶν συζητήσεων ἐν τῷ συνόλῳ του, ἐξ ἧς συνάγονται τὰ ἀκόλουθα :

Τὸ Ὑποκείμενον ἔχει ἔμπροσθέν του τὸ Ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον προσπαθεῖ νὰ τὸ μελετήσῃ διὰ τῆς διανοίας. Οὕτω εἰς τὸ μεσοδιάστημα αὐτὸ σχηματίζεται εἷς διανοητικὸς κύκλος.

Οἱ Φυσικοὶ λέγουσιν, ὅτι εἰς τὴν Ἐπιστήμην διακρίνομεν τρία τινά : 1) τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, 2) τὸν πραγματικὸν κόσμον καὶ 3) τὸ κοσμοεἶδωλον (δηλ. τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τοῦ κόσμου).

Τὸν πραγματικὸν κόσμον, ὅστις ὑπάρχει ὀπισθεν τῶν δεδομένων τῶν αἰσθήσεων, παριστάνουν διὰ τοῦ ἀγνώστου X καὶ λέγουσιν, ὅτι, ἂν καὶ εὐρίσκειται πέραν τῶν αἰσθήσεων, δυνάμεθα διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης νὰ τὸν πλησιάσωμεν. Τὸ κοσμοεἶδωλον εἶναι εἷς κόσμος, ὁ ὁποῖος παρεμβαίνει μεταξὺ τῶν δεδομένων τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ ἀγνώστου X. Τὰς σχέσεις τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὸν κόσμον τῶν ἀντικειμένων δυνάμεθα νὰ παραστήσωμεν καὶ εἰκονικῶς ὡς ἐξῆς :

Παριστῶμεν τὸ ὑποκείμενον διὰ μικροῦ κύκλου, πέριξ τοῦ ὁποῖου χαράσσονται τρεῖς κυκλικαὶ ζῶναι. Ἡ πρώτη ζώνη παριστᾷ τὸν χῶρον τῶν γνωστῶν ἤδη ἀντικειμένων. Ἡ δευτέρα ζώνη περιλαμβάνει θέματα ὑποκειμενικά, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εἰσέτι γνωστά, ἀλλὰ δύναται νὰ γίνουσι προσίτα εἰς τὴν γνῶσιν διὰ τῆς νοήσεως. Τοιαῦτα εἶναι αἱ μαθηματικαὶ σχέσεις, φυσικαί, βιολογικαὶ κλπ. Πέραν τῆς δευτέρας ζώνης τῶν ὑπεραντικειμενικῶν, ἀλλὰ γνωστῶν θεμάτων, εὐρίσκειται ἡ τρίτη ζώνη, ἣ ὁποία εἶναι ἀπεριόριστος καὶ περιέχει θέματα ὑπεραντικειμενικά ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὑπερνοητά, δηλαδὴ ἀπρόσιτα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην νόησιν, ἀκατανόητα καὶ ἄρρητα. Εἰς τὴν τρίτην αὐτὴν ζώνην ἐκβάλλει πᾶσα Ἐπιστήμη, εἰς τὸ ἄγνωστον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν ἀρχήν, τὴν ῥίζαν καὶ τὴν βάσιν τῶν ὄντων. Πᾶν ἀντικείμενον, πᾶν πρᾶγμα εἶναι διηρθρωμένον ἐκ πάντων τούτων.